

ПОГЛЕД ВЪРХУ НАРОДОПСИХОЛОГИЯТА НА БЪЛГАРИТЕ

Антоанета Пламенова Тодорова

УНСС, Специалност: Социология, четвърти курс

Насърчителна награда

A VIEW ON THE NATIONAL PSYCHOLOGY OF THE BULGARIANS

Antoaneta Plamenova Todorova

Abstract: National psychology suggests study of traditions, social and psychic characteristics, national characteristic features, national behavior, attitude and reactions, ethno-cultural formations, inner and outer relationships of a nation. National psychology refers to both general features and specific features in the national character. The theory of self-knowledge of the nation is one of the basic in this study and as its components here comes: self-assessment, scepticism, conservatism, realism, self-censoriousness, inferiority complex.

Key words: national psychology, psyche, national characteristic features, traditions, self-knowledge of the nation, national proverbs and sayings, social development and class distinctions, diligence, superstition, consideration for health, scepticism, conservatism, realism, self-censoriousness, inferiority complex, patience of the nation, mistrust, pursuit of freedom, love of motherland

Народопсихология: уводни думи

Народопсихологията – тя има начало, но няма край. Тръгва от изначално насложени пластове, които са само фундамент, върху който нови и нови фактори продължават да я моделират. И с това привлича и обсебва своите изследователи. Поставя им изненадващи въпроси. Тъкмо когато „народният портрет“ е почти изяснен и завършен, изведнъж неочаквана проява го разкрива в друга светлина, която се оказва още един детайл от това сложно и вълнуващо, доизграждащо се, дишащо цяло, наречено народопсихология. От нея са примамени социолози, психолози, философи, антрополози, историци, политолози, писатели, поети.

Народопсихологията е наука за традициите, психичните особености, социалния характер, включващ основните черти и поведенческите реакции, етнокултурните формации на един народ като национална реакция, като отношение и поведение. Тя отделя внимание за изучаване както на общото, така и на специфичното в поведенческите реакции на отделните народи, начинът, по който те реагират на една или друга историческа даденост, основните емоционални и други психични образувания, които приобщават отделните народи, но и които ги разграничават едни от други. И още, народопсихологията е наука за биологичните, историческите, географските и културните фактори, влияли и влияещи по съответен начин в психиката и поведението на отделните народи, наука за националния характер и националния живот. Но освен наука, тя е и магия, която ни увлича в търсенето на истината за нас самите като народ. Затова и Марко Семов я определя като наука за самопознанието на народите.

Какви сме? И защо сме такива? В каква степен носим белези от миналото? Към какво вървим? Обичаме или мразим себе си? Готови ли сме да повярваме във възможностите си? Наясно ли сме какъв потенциал притежаваме? Или до безконечност само ще критикуваме и самоиронизираме?

Народопсихологията на българите – тя буди въпроси, получава отговори. Но в динамиката на въпросите и отговорите е скрита и опасност от различни подвеждащи становища. Защото това което е било, в не по-малка степен това, което е казано за това, което е било, влияе на моделирането на народопсихологията. И последното не е игра на думи. Защото има съществена разлика между това какви сме и това какви мислим или твърдим, че сме. Изковаването на народопсихологията е силно свързано и с това, какви мислим че сме. Понякога сме готови да приемем установени клишета, да им се доверим и сами да се вживеем в тях. Ако се подведем по вече известен негативен етикет, ако му повярваме, ще си направим дългосрочна лоша услуга – знайна е онази максима, че една лъжа повторена многократно, започва да звучи като истина. Тогава би следвало да се обърнем към народопсихологията, да я търсим по-често, защото имаме необходимост от верни ориентири по пътя към себе си и към другите, а не от заблуди.

Българският национален характер: основни социални и психични черти

В голяма степен народопсихологията на българина е закодирана в неговите народни умотворения. Пословиците и поговорките носят послания, в тях е изкрестила оценката на народа за света и човека, за добро и зло, за приемливо и неприемливо. Вглеждайки се в тях, лесно можем да видим, че българинът има разбирането за пъстротата на света, наясно е, че човекът е „и черно, и бяло“, както мъдро отсъжда и героят на Елин Пелин Отец Сисой [1]. А между бялото и черното са нюансите и това прави българина сложен човек – и като психика, и като мислене, и като поведение.

При народопсихологията разбира се трябва да се отчита, че „народ“ е едно общо понятие – той е съставен от отделни групи. Платон заявява, че в отделните социални групи преобладава една или друга част на душата, при отделните народи – също. Пишейки „Бит и душевност на нашия народ“, Иван Хаджийски прави следните важни уточнения: „Българското население – по-после народ – никога не е бил еднородно цяло – стопански, политически и оттам духовно – освен във времето на родовото си устройство (преди образуването на българската държава)“ [2]. В хода на наставящите промени започва стопанско, политическо и духовно разслоение на населението в отделни обществени групи (класи), като всяка „има свой особен стопански и духовен бит, своя собствена история“. В този дух Иван Хаджийски пише: „Така че когато ще говорим за бита и душевността на българския народ, ние всъщност трябва да разглеждаме бита и душевността на българските обществени групи в тяхната история, в техните взаимни съотношения и борби“ [2]. Той посочва, че общественото и класово развитие дава трите дяла на нравственото ни и душевно развитие и обобщава „колективизмът“ като душевност на родовото общество, а по-късно и на задругата, „индивидуализмът“ като душевност на дребното занаятчийство и изобщо на дребния собственик, „егоизмът“ (появил се и изчезнал заедно със старото боярство) възкръсва отново „като душевност на българското чорбаджийство, на капитализма“ [2]. Това е и редът, в който върви изложението в неговата книга, която е удивителна разходка сред бита, традициите, обичаите, нравите, душевността на нашия народ. Социологията като наука за общностите разглежда: „принадлежност и свобода, общностна зависимост и индивидуалност, колективизъм и индивидуализъм, алтруизъм и егоизъм“ [3], както Михаил Мирчев посочва, и тук се усеща и способността на социологическата теория да подпомогне развитието на народопсихологичната мисъл в общите им полета на научна дейност.

„Българинът държи на традициите и е умерен оптимист за собственото си бъдеще” показва представителна извадка за България от Европейското социологическо изследване (European Social Survey – ESS) от 2007 г. Данните от проучването са оповестени на пресконференция в Информационния център на Европейския съюз в София на 17 декември 2007 г. Това идва в потвърждение на тезата от народопсихологическа гледна точка, че традициите на българите са дълбоко съхранени в националното самосъзнание. В различни области на България и до ден днешен се спазват и почитат традиции и обичаи, идващи още от древните езически времена на възникването на държавата. Обогатени и трансформирани през годините, те са се превърнали в съществена част от народопсихологията на българина, увековечени са във фолклора, в художествената ни литература. Многобройни са примерите за български художествени произведения с фолклорен характер или фолклорна насоченост – и романи, и стихотворения, и поеми, и пиеси. А когато традициите се спазват и се предават от поколение на поколение, се завещава и част от характера, бита и нравите на предшествениците, искрица от тяхното минало. Те са начин за докосване, съприкосновение със собствените корени.

В миналото, и най-вече в патриархалното общество, традициите имат господстваща роля над човека. В междуличностните отношения пак се спазват традиции. Те диктуват поведението. Излизането извън тях е било почти светотатство. В този откопшен свят много силно и ярко е установено противопоставянето „ние” – другите. От една страна са семейството, в това число и общността, селото – а отвъд са „другите”. Но това не е непременно враждебно противопоставяне – интересен пример за това са Йовковите разкази „Другоселец”, „По жицата” – готовността не само да бъде приет „другия” [4], но и да проявиш отзивчивост и човешко състрадание към него. Съхраняването на традициите и родовото пространство, както и точно това деление на „свои” и „чужди” се дължат според Михаил Минков на принадлежността на българите към „родови” общества [5]. На базата на изследвания като European Values Study и още по-машабното World Values Survey, (обхващащо около 80 страни и данни от проучвания от 1980 до 2007 г.), той пише, че „Над 80 на сто от човешкия род живее в общества, които (...) делят хората на „свои” и „чужди” [5].

Иван Хаджийски посочва във „Възстановяване душевността на първобитния български човек”, че животът се завърта по три оси: „възраст, здраве и семейно положение”, а „основната черта на първобитния българин, както и на всички първобитни хора, е простотата на нуждите и на земеделския труд, а оттам и на целия живот: на обществените отношения, на ума и характера, с една дума – на бита и душевността” [6]. Една особена връзка се създава между човека и земята, природата, селскостопанските животни, която го съпътства и през сетнешните години. „На браздата” и „По жътва” на Елин Пелин, сборникът с разкази на Йовков „Ако можеха да говорят”, повестта „Земляци”, където земята говори, живее по своя природен закон, към който настройват годишния си календар и селяните, са само част от многобройните илюстрации на това как тази връзка със земята, животните и природата е в основата на много от произведенията в българската литература.

Трудолюбието, освен като средство за получаване на „насъщния хляб”, е изведено в съзнанието като важно качество, което се превръща в нравствено мерило: „Трудът краси човека, мързельт го грози”, „Работата не ще молитва, иска мотика” и „Който не работи, не трябва да яде” [7]. Пословичното българско трудолюбие – какво е останало от него днес? Има ли го? Да, в една или друга степен то съществува и се изразява най-вече в това да вложиш сила и енергия, любов и упоритост в работата, с която се захващаш. Но в същото време желанието да се изхитрува, да се измами по-висшата инстанция, закона или държавата, съществува. То, „хитруването”, се

проявява на приливи и отливи, в зависимост от историческата, икономическа и политическа обстановка през годините. И точно защото понякога българинът се опитва да бъде хитрец и ако може „да изпързеля другите“, се страхува да не би той самият да бъде измамен от някой друг, който се смята за по-голям хитрец. По интересен начин това е проектирано дори в една от българските телевизионни реклами, която звучи съвсем „по нашенски“: „Ще ме цака с топла бира!!!“. Освен това не можем да отречем, че българинът завижда, одумва, готов е на предателство. А шопската „максима“ допълва ярко и неприятно негативните страни от народопсихологията: „Я не сакам на мене да ми е добре, а на вуте да му е зле“ [7].

И българският, както и другите народи, си има своите страхове и суеверия. „Ако се върнеш, няма да ти върви“, „Да чукнем на дърво, за да не чуе дявола“, червен конец против уроки и заклинанието „Пу да не ти е уроки“ [7] са само част от пъстротата на представи и вярвания от миналото, които битуват и днес. Хомогенната смес от езичество и християнство също продължава своето мирно съвместно съжителство. Но се забелязва и нещо много интересно към днешния момент – едно засилено кореспондиране с „Бог“ от страна на новобогаташи, неподсъдими престъпници и хора, които едва ли спазват поне една от десетте божии заповеди. Водещото при тях не е търсенето на Бога или вникването в същината на християнската религия, а стремежът да се направи „сделка“ с Всевишния и да си измолят милост, купувайки я. Впускат се да строят нови храмове и параклиси, да дават своята лепта в божия храм, което изглежда съвсем търговски: „Аз на тебе – ти на мене“. Много неща се купуват и това прилича на опит да се купи Бог, да се купи неговата милост, без обаче да има замисляне, дали е заслужена божията милост.

Разбира се, едно от важните неща, за които моли българинът е здраве. От отколешни времена до наши дни то е една от големите ценности и затова редица благослови и благодарности включват пожелания за здраве, които понякога звучат дори заклинателно. А култът към хляба е безспорен и негови проекции могат да се открият и днес. Продължава при официални случаи и при ритуали да се посрещат важни гости „с хляб и сол“. После на масата може да има хайвер и шампанско, но посрещането, изразяващо уважение, поставящо госта на пиедестал, е това поднасяне на хляб и сол. Хлябът е и основна храна за българина. Понякога с усмивка можеш да видиш българин, който иска и хляб, когато му сервират пица, спагети или ориз. Разбира се това са само част от възможните примери.

Много от българите запазват не само традициите, но и традиционното си мислене, което само по себе си не е лошо, но в някои отделни случаи може да прерастне в консерватизъм. И тогава нищо не може да го помръдне българина, който „застава като магаре на мост“ и „тъпо и упорито“ може да се инати до безконечност, без да е готов да види логиката в каквото и да било довод, и в същото време да казва на „черното – бяло“ и обратно. Основните психични особености, характерни черти на древните българи малко или много са унаследени от съвременните българи. Преди много години баби и дядовци са изразявали своя скептицизъм или консерватизъм по дадени теми, в повечето случаи свързани с различни „модерности“ или нововъведения – нещо, което продължава донякъде и днес. Тъжното обаче е, че сега доста млади хора са скептично настроени, но даже не към новостите, а към самото настояще, към своето, не толкова светло и розово ежедневие. Като цяло и скептицизмът, и консерватизмът присъстват в народопсихологията на българите.

В същото време се открива и реализмът в характерния светоглед на българите като народ. Българинът успява да съобрази поведението си в конкретна реална обстановка. За това му помага и друг характерен белег на българската психика – самокритичността. Когато един човек има ясна самооценка, на него му е много по-лесно

да бъде реалист, да види ясната действителност и да прояви съобразителност в дадена ситуация. Но за съжаление самокритичността на българина понякога се проявява в по-тежка форма и прераства в комплекс.

Две полярни крайности правят впечатление. От една страна ниското самочувствие, неприятното усещане за малоценност - „ние сме малък народ“, и успоредно с това често наблюдаваното поведение, което се изразява в перчене - „не съм кой да е“ или още в „бабаитлъкът“ както Марко Семов го определя в своята книга „Българска народопсихология“ [8]. Комплексът, свързан с това да бъдем „европейци“, отново се актуализира днес. От историческа гледна точка, а историческите фактори особено силно влияят върху развитието на националната психика и поведение, българите са станали „малък народ“. През дълги периоди от историческото движение, не само на нашия етнос и народ, но и от цялостното европейско движение във времето, именно българската държава е наричана „велика“ и нейният народ – „велик“. Може би самосъзнанието от тогава е трябвало да се наследи, а не това от по-ново време, когато българите често и лесно се оправдават за почти всичко с фразата: „ние сме малък народ“. Сякаш на част от българите им убягва мъдростта на Сенека, че „Родината се обича не затова че е велика, а затова че е своя“, към което се присъединяват почти всички български поети и писатели, които величаят малкото, но прекрасното и скъпо парче земя, дори „педя“ и „длан“, наречено България, а съответно и за привързаността към което не би трябвало да има значение дали сме „малък народ“. В своята „Оптимистична теория за нашия народ“ Иван Хаджийски също посочва: „...в широка историческа проекция няма всъщност нисши и висши раси, велики и малки народи“.

От комплекса „ние сме малък народ“ се пораждат още два – „догонваният българин“ и „да бъдем европейци“, отново по думите на Марко Семов. В миналото в телевизионното пространство се излъчваше забавно вечерно шоу „Как ще ги стигнем американците“ с водещ Тодор Колев, в чието заглавие и често в съдържанието същата тема шеговито е поднесена. Българите не отричат – искат да стигнат и европейците, и американците. Само че с такива български европейци, които преповтарят образа на Бай Ганьо, това ще се случи изключително трудно. А образът на Бай Ганьо е пример за типологизиране на една от провокативните страни от народопсихологията на българите. При създаването на този типичен характер, Алеко Константинов е бил улеснен и не му е било нужно особено голямо въображение, тъй като нагледни примери е имало доста, така както има и сега. В момента „вирият“ такива характери, не в литературното пространство или във виртуалното, а в съвсем реалното.

От друга страна обаче, съществуват в настоящето и много българи, в това число и млади хора, които са успели да преодолеят част от наследствените комплекси и да се отрекат от становището „ние сме малък народ“, да се отърсят и от друг комплекс – „не съм кой да е“ и да си кажат „аз мога“ и да тръгнат не толкова „да догонват“, колкото „да бъдат“, да докажат, че и те могат. Това осмисля защитаваната в политическото пространство идея нашата държава да бъде приобщена в „голямото семейство“ на Европейския съюз. И сега, когато вече е факт членството на България в Евросъюза, ако един млад, здрав българин, вдигнал гордо глава, иска „да догонва“, да покорява върхове с изписаната фраза на челото „аз не съм кой да е“, много лесно и бързо би бил смаккан, смазан като с ваялк от големите Европа или САЩ. Защото ако човек има прекалено голямо самочувствие и в най-лошия случай то е стъпило на основата на комплекс за лична малоценност – когато той се мисли за „някой“ без реално измеримо покритие, всеки, който вече е „някой“ и е постигнал нещо значимо, би му се изсмаял и би го низвергнал. А този комплекс „не съм кой да е“ от своя страна се свързва с един друг – „бабаитлъка“. „Да се бием по гърдите“ – така иронично казва самият народ. Още по-смешно е, когато някой „бабаит“ изпада в напрегната и трудна

ситуация и вече не се бие по гърдите, а дори се крие от страх. Такива комплекси влияят пагубно на личното и националното достойнство на българите, подронват го. Защото в основните черти на българския характер, въпреки комплексите, присъства и достойнството. Дали, ако „догоним“ европейците или американците, ще станем по-горди българи? Може би повече трябва да се стремим да догоним нашите предци – звучи като оксиморон, пълен парадокс, но точно историята, миналото на Велика България, на славните български царе, показва пътя, сочи със знак за внимание пътя на бъдещето, разбира се без сляпо възгордяване. Точно това е противоположното на чуждопоклонството, а то в голяма степен е част от българския национален характер. Може би затова българинът първо трябва да се научи да уважава самия себе си и притежаваните личностни ценности и качества, да започне от личното достойнство и да стигне до националното, отхвърляйки без колебание чуждопоклонството. Това не означава самоизолация или дистанциране от външния свят, а градивна вяра в собствените сили и оттук – достоен диалог с другите светове. Затова самопознанието на един народ е от голяма важност – то дава „по-добро разбиране за света, в който сме включени и участваме, а на тази основа и по-добро разбиране на самите себе си“ по думите на Михаил Мирчев [3] – еднакво валидни и на личностно, и на национално ниво.

Самокритичността, която е още един белег на българската народопсихология, също може да пречи на изграждането на достойнството, ако е завишена или изкривена. Критични към самите себе си, към своя народ и постиженията му в миналото, българите обръщат взор към чужди страни и народи и ги извисяват в представите си, идоллизират ги дори. Друга основна черта – търпението в обхватите на историята, също може да бъде логически свързана с по-горните. Във времето на турски гнет, тегнеш над българския народ с векове, търпението, което българите придобиват и с което привикват, се загнездва в ежедневието и бита им, в душите и психиката им. И освен към турците, те започват да проявяват търпимост и към все по-засилващото се гръцко влияние, което застрашава с духовна асимилация. А това се оказва пагубно, защото търпението към вторите повежда за ръка след себе си и чуждопоклонството и така се изгубва достойнство почти до несъществуване или поне до невидимост.

В наше време българинът е склонен отново да търпи – например политици, с които не е съгласен. Успоредно с това той изгражда недоверие към възможностите на собствените си управници, което се проявява и в периодично ниския процент на гласуващи по избори. А държавата на моменти се възприема като враг. В този смисъл за пример може да бъде приведен един неволно чут разговор само преди няколко дена. Колеги на по около 40 години обяждат заедно и разменят по някоя и друга дума. Наблизо бръмчи телевизор, върви предаване за частните производители в селското стопанство и става дума за затрудненията, които срещат. По повод на това един от обяждащите казва: „държава-машеха“ друг допълва: „Правят статистики в кой град в България се живее по-добре или по-зле, а тя държавата стана за неживеене“. Доколко това е типично, доколко е всеобщо схващане? Би било ангажиращо да се уточнява, но със сигурност не е нещо съвсем ново през годините – в народопсихологията на българина често е възкръсвало това горчиво усещане за държавата машеха. Въпреки че от друга страна българинът обича да търси виновни извън себе си, обича да критикува, без да е готов да предложи свое разумно решаване на проблема.

Ала както в миналото, така и сега, наред с търпението, робската психика и инертността, се проявяват и съвсем противоположни виждания и стремежи. Пак част от същия този народ са и онези, които категорично прегръщат идеята, изкристализирала при Ботев като „Свобода или смърт“, а при Гео Милев народът е този, който „писа със своите кръви: СВОБОДЕН“. И това е само част от българската национална съдба, от философията на българската история.

Любовта към род и родина е естествена при всеки народ, в това число и при нашия. Израз на това са наложилите се словосъчетания „бащин дом“, „бащино огнище“, „родна стряха“. Но те са много по-характерни за възрожденската и следосвобожденската епоха, а в днешния ден дали не почват да звучат архаично? Особено на фона на бясната надпревара да се избяга, да се отиде в друга държава, в друг свят в търсене на по-добър и по-хубав живот. Въпреки че и в това няма кой знае колко ново. В световен план и „аргонавтите“, и „великото преселение на народите“ и по-късно превземането на новия свят са все изрази на този стремеж към другост и начин за успех. След Освобождението много наши учени и хора на изкуството получават образованието си в чужбина. По-важното е интересът към другите светове да не се превръща в унижаващо чуждопоклонство.

Възможна ли е една нова „Оптимистична теория за българския народ“?

Плеяда от български писатели и поети надникват в народопсихологията и в психологията на отделния човек, изваждат на бял свят всички светли и тъмни страни, стигат до обобщенията за българина като цяло. Злото, което е черна, тъмна сила в „Земя“ и „Гераците“, мъката и страданието в „Спасова могила“ на Елин Пелин, но и доброто, състраданието и взаимопомощта в „Една българка“ на Вазов, „Другоселец“ и „Серафим“ на Йовков. Тези примери са само песъчинка в богатството на българската литература, в която творецът си поставя за цел не просто сътворяването на литературен текст, а и мисията да бъде съпричастен народопсихолог на своя народ. От Ботев, дори още от Паисий, та до наши дни, българският писател и обича, и критикува, и жали, и ръчка с остен своя собствен народ. Защото милее за него, защото иска да го види и свободен, и равноправен с другите народи.

Ако се запитаме: има ли възможност за една нова „Оптимистична теория за българския народ“ в духа на Иван Хаджийски, но и в духа на новото време – когато светът бурно се изменя социално, технологически, културно и религиозно – би могло да се отговори и с „да“. Защо? Защото не сме по-лоши от другите народи. Възможно е да не сме по-добри, но е важно, че не сме по-лоши. Няма идеални, съвършени народи, така както няма и идеални, съвършени хора. Ние сме такива, каквито сме. Обединяват ни много общи черти. Носим нещо от нашето минало, което е дълбинно и необятно. Изплуват от там нетърсени и неподозирани архетипи и в сънищата ни, и наяве, проблясват аксиомни истини, за които понякога не подозираме, че носим в себе си, не от днес или от вчера, а от прастари времена. Минало и настояще – пра-пра-отци и потомци кореспондират по невидим начин. И има добри и светли страни от народопсихологията, има категорични постижения в толкова много области, което е достатъчен повод за оптимизъм, от който не бива да се отричаме.

Литература

1. Пелин Ел. Съчинения в шест тома. С., Български писател, 1977. (първи и трети том)
2. Хаджийски Ив. Бит и душевност на нашия народ. С., Изток - Запад, 2009.
3. Мирчев М. Текстове 2. Покана за социология. С., „М-8-М“, 2007.
4. Йовков Й. Събрани съчинения в шест тома. С., Български писател, 1982. (първи, втори и трети том)
5. Минков М. Защо сме различни. С., Класика и стил, 2007.
6. Хаджийски Ив. Оптимистична теория за българския народ. С., Изток - Запад, 2002.
7. Григоров М., Кацаров К. Български пословици и поговорки. С., Наука и изкуство, 1986.
8. Семов М. Българска народопсихология. С., СУ Св. Климент Охридски, 2001.